

ТЕТЯНА ПАСТУШЕНКО

ОСМИСЛЮЮЧИ І ПАМ'ЯТАЮЧИ ГЕНОЦИД:
ТРИ НАУКОВІ ПОДІЇ ВЕРЕСНЯ 2016 р. У КИЄВІ
(симпозіум «Бабин Яр. Вшанування пам'яті»
(26–28 вересня) та наукові конференції «Суперечливі
спогади про складне минуле. Східна Європа крізь призму
історичних подій ХХ століття» (30 вересня – 2 жовтня)
і «Геноцид ромів України в період Другої світової війни:
вивчення, викладання, комеморація» (4 жовтня))¹.

Громадський симпозіум «Бабин Яр. Вшанування пам'яті» проходив у рамках тижневої програми вшанування пам'яті 75-х років трагедії у Бабиному Яру, яку зініціювала та провела Українська благодійна організація в Канаді «Українсько-єврейська зустріч» (UJE). Програма тривала з 23 по 29 вересня 2016 року і включала чотири окремих проекти: студентську конференцію, громадський симпозіум, представлення результатів конкурсу з упорядкування території історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» і пам'ятний концерт. Ця програма готувалася упродовж двох років і над її втіленням UJE співпрацювала з Всесвітнім Єврейським Конгресом, українським урядом та іншими 30-ма організаціями в Україні та за її межами. Концепцію вшанувальних заходів

¹ Даний текст вперше оприлюднено на веб-сайті часопису «Україна Модерна» (онлайн-публікація від 03.11.2016, доступно за адресою <http://uamoderna.com/event/pastushenko-memory-of-genocide>).

розробив професор Павло Роберт Магочій (Канада) і працював над її реалізацією разом із Адріаном Каратницьким, політологом, старшим науковим співробітником Атлантичної ради (США). Окремі проекти вели директор українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» д-р Ігор Щупак (молодіжна програма), старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ д-р Людмила Гриневич (публічний симпозиум), старший науковий співробітник Музею історії Києва Віталій Нахманович (конкурс архітектурних проєктів), відомий британський оперний співак Павло Гунька (вшанувальний концерт). Головною метою організаторів було привернути увагу українців та світової аудиторії до події Бабиного Яру та показати її як важливий символ масової трагедії ХХ сторіччя.

Дводенний громадський симпозиум проходив в Українському домі і був відкритий для усіх зацікавлених. У його роботі взяли участь історики, політологи, філософи, мистецтвознавці, учені та громадські діячі з України та різних країн світу: Канади й США, Ізраїлю, Франції, Нідерландів, Німеччини, Естонії, Росії, Білорусі та Польщі. На панельних дискусіях обговорювалося широке коло питань, зокрема, трактування Голокосту в контексті міжнародного права, взаємостосунки громадянського суспільства і держави в Україні у сфері політики пам'яті, питання колаборації місцевого населення під час масових убивств євреїв і відповідальності за це, презентація трагедії Бабиного Яру в усній історії, літературі, музиці й образотворчому мистецтві.

Серед головних завдань симпозиуму було наголосити, по-перше, що Бабин Яр – це не лише місце трагедії євреїв, бо тут убивали людей різних національностей, різних політичних переконань. По-друге, історія Бабиного Яру – це не лише два дні масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р., це вся драматична історія цієї місцевості до війни та 70 років після війни, коли тривало планомірне знищення історичного ландшафту і точилася боротьба громадськості за збереження пам'яті про цю трагедію. Бабин Яр – це не лише пам'ять про жертви, це і пам'ять про спротив тоталітарній системі, про відстоювання прав людини і національної гідності. Історія Бабиного Яру була представлена різними доповідачами в широкому контексті світової історії та політики пам'яті. «Ми стали платформою для обговорення складних питань, – казала д-р Людмила

Гриневич, яка організувала симпозіум. – Ми змогли зламати неприємну традицію святкування трагедій як місцевих етнічних драм).

Організаторам також вдалося витримати паритет українських та зарубіжних доповідачів на панельних дискусіях, що дало змогу представити проблему з точки зору різних академічних шкіл і традицій.

Публічний симпозіум відкривала лекція Тімоті Снайдера «Бабин Яр і Голокост: спогади про майбутнє», а завершувала лекція Нормана Наймарка «Геноцид у світовій історії». У своєму виступі професор Єльського університету д-р Снайдер розповів про місце України в історії Голокосту та важливість пам'яті про Голокост в Україні для її майбутнього. На його думку, для розуміння суті Голокосту значно важливіше пояснювати, що відбулося у Бабиному Яру, ніж пояснювати, що відбулося в Аушвіці. Бо вбивства у Бабиному Яру розпочалися у вересні 1941 року, а концтабір Аушвіц став головним місцем убивства євреїв тільки у 1943 році. Аби зрозуміти Бабин Яр, на думку Снайдера, ми маємо зрозуміти три головні речі. По-перше, що для Гітлера євреї були найбільшим ворогом німців, бо у гітлеровій ідеологічній системі вони були винні у всіх проблемах німців. По-друге, Гітлер вірив у те, що життя є боротьбою рас за ресурси. Тому цілком природним для нього було прагнення захопити Україну, вбити, закріпачити, зморити голодом людей «нижчої раси», які жили на цій землі, здобувши їхні ресурси суто для німецької раси. І третя річ, яка на думку Тімоті Снайдера уможливила Голокост, – це руйнування політичного порядку. Це ситуація, коли проголошують, що попередніх держав тепер не існує, коли свідомо створюють ситуацію беззаконня, за якої люди починають поводитися абсолютно по-іншому, ніж вони поводитися ще вчора. Тому вбивства у Бабиному Яру – це момент, коли німці зрозуміли: якщо вони об'єднають зусилля СС, поліції, армії, цивільної влади і місцевих колаборантів, вони зможуть створити умови, коли можна буде одразу знищувати десятки тисяч людей. На думку Снайдера – це ключовий момент для історії Голокосту. Це час, коли ідея «остаточного розв'язання» єврейського питання, тобто реалізації візії світу без євреїв, стає реальністю. Бабин Яр став прикладом того, як євреїв можна справді знищувати.

На думку Т. Снайдера, Голокост є універсальним явищем, його не можна розглядати винятково у рамках історії однієї країни. Він

показав важливість включення Голокосту в українську історію на прикладі ідеї «творення політичної нації», яку активно використовує в промовах Президент України Петро Порошенко. «Якщо розглядати Голокост як історію когось іншого, то не буде інклюзивної політичної нації. Якщо його пам'ятати як історію взаємодії, де люди вели себе краще чи гірше, то є шанс побудувати політичну націю. Критика та ґрунтовний аналіз – це кращий спосіб побудувати націю, аніж творення міфів», – зазначив Снайдер. Він нагадав, що митрополит Андрей Шептицький говорив про необхідність допомагати своєму ближньому, і саме цю причину називали майже всі, хто рятував євреїв під час Другої світової. «Це дає нам уявлення про те, що таке ближній. Але це також дає нам уявлення, що таке нація», – підсумував дослідник.

Т. Снайдер у своєму виступі говорив про важливу роль громадянського суспільства у формуванні пам'яті про минуле: «Там, де є громадянське суспільство, завжди є люди, які переймаються історією. Функціонуюче громадянське суспільство завжди переймається правдою про минуле. Для України це актуально сьогодні. Вшанування Бабиного Яру говорить про функціонування громадянського суспільства в Україні. Якщо колись воно зникне, ми побачимо це по тому, як зникнуть праці про Бабин Яр».

Лекція професора Стенфордського університету Нормана Наймарка, яка відбулася 28 вересня, анонсувала його майбутню книжку про геноциди у світовій історії. Критикуючи тезу про унікальність Голокосту, він починає свої докази з аналізу тексту Старого Заповіту, який містить багато історій про вбивства населення міст і держав, котрі можна трактувати як геноцид. У своєму виступі Наймарк дає таке визначення геноциду, як винищення певної групи людей за різними ознаками: етнічними, політичними, економічними, гендерними (gendercide). Винищення людей може відбуватися не лише через пряме убивство, а й шляхом створення умов, несумісних із життям. Відповідно, до переліку геноцидів Наймарк відносить і радянську політику розкуркулення і Великий Голод 1932–1933 рр.

Дослідник звернув увагу на співвідношення між війною та геноцидом. Війна створює сприятливий ґрунт для вбивства. Виконавцями геноциду можуть бути і урядові війська, і комбатанти, і різноманітні воєнізовані формування. Значну частину своєї лекції

д-р Наймарк присвятив аналізу колоніального геноциду, вбивствам за статевими ознаками чоловіків або жінок. Як приклад такого геноциду він навів убивства корінного населення під час іспанської колонізації Америки. Серед причин геноциду дослідник розрізняв ідеологічні, економічні та політичні чинники.

Особливим компонентом громадського симпозіуму стала презентація нової книжки «Бабин Яр: історія та пам'ять» за редакцією Владислава Гриневича та Павла-Роберта Магочія (видавництво «Дух і літера»). Це збірка статей переважно українських науковців та двох автобіографічних есеїв, які написали Шимон Редліх та Мирослав Маринович. Автори досліджували різноманітні культурні, політичні й історіографічні аспекти Бабиного Яру. Тематично, більшість текстів стосуються подій, які сталися вже після війни. Не випадково, презентуючи це видання, Владислав Гриневич сказав: «Ця книга не про смерть, а про життя, а також про боротьбу за пам'ять про Бабин Яр. Вона також порушує питання, яким є майбутнє Бабиного Яру? Як воно має бути організовано?». Особливо важливо, що книга опублікована англійською та українською мовами.

* * *

30 вересня – 2 жовтня 2016 у Києві відбулася **Міжнародна конференція «Суперечливі спогади про складне минуле. Східна Європа крізь призму історичних подій ХХ століття»**, організована Федеральним центром з політичної освіти Німеччини. Партнерами конференції виступили Український центр вивчення історії Голокосту та Центр візуальної культури при НаУКМА. Учасниками конференції стали дослідники, митці, письменники, громадські діячі, які у своїх працях та діяльності торкаються проблемних питань історії Голокосту, Другої світової війни та історичної пам'яті про них. Загалом, організатори забезпечили присутність на конференції 200 учасників (доповідачів і слухачів) з різних країн світу, значна частина виступів відбувалася у паралельних секціях, тож відвідати усі дискусії було неможливо.

Організатори конференції бачили своїм завданням розглянути питання віктимізації та відповідальності, висвітлити конкуруючі історичні наративи у мистецтві та культурі, а також вплив діаспори на прояви історичної пам'яті у постсоціалістичних країнах. Біль-

шість секцій були присвячені темі взаємного впливу дискурсів історичної пам'яті на політичні рішення на рівні місцевої та міжнародної політики, а також тому, як можна використати транснаціональні дослідження історичної пам'яті та геноциду для критичного опрацювання минулого у Східній Європі. Ще однією амбітною метою організаторів конференції була розробка адекватних стратегій, за допомогою яких можна привернути увагу молодого покоління до цієї тематики. Окрім дискусій, до програми конференції були включені екскурсії до різних меморіальних місць Києва, представлення публічних історичних проєктів, відвідування виставки «Візит привидів» та концерт.

Про необхідність та проблемність формування спільної пам'яті, яка б долала географічні й культурні кордони Європи, говорив у вступному слові від організаторів конференції Томас Крюгер (Федеральний центр політичної освіти). Концепціям спогадів про історичне минуле і формуванню історичного нарративу та меморіального простору у постсоціалістичних країнах, або «країнах перехідного періоду» (Transition countries), були присвячені виступи більшості учасників конференції. На актуальність використання концепції «місця пам'яті» П'єра Нора, розробленої ще у 1970-х роках, у сучасних міждисциплінарних дослідженнях історії країн Східної Європи говорила д-р Корнелія Кончал (Ерфуртський університет). Естонська дослідниця Марія Малксо, яка нині працює у Кентському університеті, представила власну концепцію стратегії пам'яті в «країнах перехідного періоду». Вона намітила дві основні моделі впровадження «політики істини» і відновлення справедливості: рефлексивну та мнемонічну, орієнтовану на безпеку (а mnemonic security-oriented approach). Перша модель, як правило, передбачає прийняття всеосяжних заходів правосуддя, які закладають основу для перспективної зовнішньої політики держав. Мнемонічна модель зорієнтована на збереження репресивної спадщини, «своїх славних спогадів і корисного минулого», а здійснення правосуддя у цій ситуації залишається обмеженим або вельми вибірковим. Українська дослідниця д-р Тетяна Журженко (Інститут гуманітарних досліджень у Відні) у своєму виступі звернула увагу на зміни в оповіді про травматичне минуле, які відбуваються у наш час у «перехідних суспільствах». Радянську тріумфальну метурозповідь про минуле нові національні держави замінили нарати-

вом колективного страждання (Бернгард Гізен). А з відходом у небуття останніх свідків Другої світової війни і сталінізму, ці історичні події переходять від комунікативної до культурної пам'яті (Ян і Алейда Ассман). Але чи дійсно «пам'ять про жертв і злочинців» допоможе примирити суперечливі спогади чи призведе до нової «конкуренції жертв»? – ставить наприкінці питання дослідниця. Чи дійсно соціальні та політичні наслідки зсуву до культурної пам'яті з повторною кодифікацією і новою міфологізацією минулого призведуть до виникнення нової «спільноти пам'яті» та громадських ритуалів?

Декілька виступів були присвячені гендерним аспектам у сфері політики пам'яті. Питання представлення ролі жінок у націоналістичному підпіллі 1930–1950-х років має безпосереднє відношення до формування сучасного українського суспільства, вважає д-р Олеся Хромейчук (університет Східної Англії). Проводячи широкі паралелі із сучасною російсько-українською війною, вона продемонструвала як війна, з одного боку, сама по собі вказує на гендерні відмінності, а з іншого – процес запам'ятовування і пам'ять про війну створює тип культурного кодування досвіду, що призводить до закріплення традиційних гендерних ролей. Про травматичний досвід ветеранів-чоловіків, який не збігається з офіційною героїзацією війни в сучасній Україні говорила д-р Анна Колін-Лебедев (Вища школа соціальних наук, Париж), яка вже декілька років проводить глибинні інтерв'ю в Україні з учасниками бойових дій.

Учасники конференції активно обговорювали різноманітні підходи і досвід різних європейських країн щодо представлення, подолання/адаптації трагічного минулого. Та все ж провідною темою в усіх дискусіях був Голокост, як універсальна трагедія, і Бабин Яр, як символ Голокосту в Україні. Про роль цієї трагедії в українській історії, її місце в політиці пам'яті сучасного уряду України розпочали свої виступи представники українських громадських організацій, партнери Федерального центру з політичної освіти Німеччини. «Бабин Яр – це не “чужа історія”, це українська історія. І виклик, який зараз стоїть перед суспільством, це зберегти пам'ять про єврейські громади України», – сказав у своєму вітальному слові Анатолій Подольський, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту. «Бабин Яр – це велика

відповідальність німецької громади, чіткий сигнал, що ми беремо на себе відповідальність. Але не вину», – зазначив представник Міністерства закордонних справ Німеччини Міхаель Райфенштуйель. Зі своїх вражень від цьогорічних урочистих заходів розпочав вітальну промову Йозеф Зісельс, голова Асоціації єврейських організацій України, який понад рік працював над їх підготовкою. Йому приємно було відзначити високий рівень цьогорічних урочистостей, а також той факт, що їх переважна більшість були ініційовані й проведені українськими та міжнародними громадськими організаціями. Одночасно викликали занепокоєння ініціативи Президента України і мера міста Києва про готовність будувати новий меморіал у Бабиному Яру. Адже це не відповідає головній ідеї створення історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» – заборонити будь-яке будівництво на його території. Основна думка його виступу, яку він вже неодноразово висловлював публічно, була про хибний вибір моделі пам'яті «народу-жертви». «Коли ми існуємо всередині своєї національної пам'яті, ми не помічаємо інші пам'яті. Народ-жертва – це негативний вибір, бо тоді не помічаєш трагедій інших, прикрившись списком обвинувачень. Це безперспективний шлях до примирення», – сказав на завершення Йозеф Зісельс.

У контексті монументального спадку радянської влади у Києві розглянув тему Бабиного Яру Сергій Єскельчик, професор Університету Вікторії в Канаді. Виступаючи на секції «Війна спогадів у країнах перехідного періоду» він зазначив, що поширене уявлення про радянську пам'ять про «Велику Вітчизняну війну» як про послідовний і стабільний нарадив є хибними. Від самого початку пам'ятники в Києві демонстрували різні способи споминів про війну. Пам'ятник Ватутіну (1948), наприклад, втілював сталінське уявлення про шанування героїв. Образ генерала-визволителя Києва, на думку канадського професора, фактично був символом вождя Сталіна. Парк Вічної Слави із центральним обеліском Слави (1957) представляв хрущовський проект спогадів про війну. «Пам'ятник невідомому солдату» – це була нова модель монумента людям.

У брежнєвські часи відбувається перехід від скорботи за полеглим солдатом до уславлення переможців, партії, керівників країни, яке втілюється в образі «Батьківщини-матері» (1981). Це був

тоталізуючий спосіб представлення пам'яті про єдину групу учасників війни – радянських людей. У цьому контексті радянський пам'ятник у Бабиному Яру (1976), незважаючи на принципову відсутність у ньому образу євреїв, позитивно відрізняється від інших монументів війни своїм акцентом на трагедії. Після падіння комунізму Україна успадкувала цей сингулярний спосіб представлення пам'яті. Нині відбувається своєрідна «війна пам'ятників», яка набула форми переписування вбудованих наративів, додавання конкуруючих пам'ятників та вандалізму щодо нових меморіалів та старих радянських монументів. На думку Єкельчика, численні пам'ятники у Бабиному Яру, які були споруджені після 1991 року, якраз демонструють відхід від сингулярності національної пам'яті, а конкуруючі або додаткові описи мучеництва різних національних і політичних груп згруповані тут навколо основної ідеї – пам'яті про Голокост. Розмаїття пам'яті у Бабиному Яру зміщує акценти: у центрі наративу про війну стають національні меншини, святкування перемоги у війні поступово переключається на скорботу за жертвами.

Можливо, найбільш прикладні «рецепти» того, як привернути увагу молодого покоління до тематики транснаціональної історії, універсальності пам'яті про Бабин Яр та Голокост представили учасники двох секцій: «Актуальність Голокосту» та «Спогади у фільмах та літературних творах». Письменниця Катя Петровська, авторка відомої книги «Мабуть Естер», побудованої на спогадах про дослідження історії своєї родини, та режисер Сергій Буковський, автор багатьох документальних фільмів на історичну тематику, у тому числі і «Назви своє ім'я» про Голокост, говорили про важливий вплив мистецтва й літератури на те, як суспільство сприймає історію, про здатність творити символічні простори пам'яті. На секції дискусія йшла про те, як важливо шукати мову, якою можливо розповісти про нашу трагічну історію, як важливо відійти від нав'язливості і дидактичності оповідаючи молоді про минуле.

На секції «Актуальність Голокосту» своїм досвідом представлення цієї теми в музейній експозиції поділилися д-р Ігорь Щупак, директор Інституту «Ткума» і Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», та д-р Даріуш Стола, науковий співробітник Музею історії польських євреїв. «Наша концепція створення музею в Дніпрі, – сказав Ігорь Щупак, – полягала в тому, що Голо-

кост в Україні має розглядатись у контексті єврейської та української історії, яка зазнала кілька геноцидів протягом ХХ століття – Голодомор, Голокост, депортація кримських татар. У нашій експозиції історію єврейської громади в Україні ми намагалися показувати не лише через трагедію Голокосту. У такому разі для абсолютної більшості відвідувачів образ євреїв та їх історії і культури буде зведений лише до смерті, небуття». Польський досвід музеєфікації теми Голокосту, яку представив Даріуш Стола, також полягав у включенні подій 1930–1940-х років у широкий контекст тисячолітньої історії польських євреїв.

Відмінність між меморіалізацією Голокосту та поняттям геноциду в європейській порівняльній перспективі обрав темою свого виступу третій учасник цієї секції Натан Снайдер, соціолог з Ізраїлю (The Academic College of Tel-Aviv Yaffo). Дослідник звернув увагу на кризу інституцій Євросоюзу, а також на хибність припущення, що наратив про Голокост може забезпечити основу для спільної європейської ідентичності. На думку Снайдера, зараз вже очевидно, що Голокост не використовується як спільна пам'ять, через поширення постсталінізму та постфранкізму в Європі, а також і через те, що в деяких національних країнах Східної Європи меморіалізація геноцидів стає основним компонентом політики пам'яті.

Криза Євросоюзу та роль громадських організацій у здійсненні державної політики пам'яті стала генералізуючою проблематикою для обговорення серед учасників конференції. Цій темі була присвячена і ключова доповідь конференції, яку організатори запросили виголосити Тімоті Снайдера. Деякі учасники назвали цю лекцію «революційною», бо чимало тез американського професора є незвичними та навіть контroversійними [5]. Фактично, Снайдер закликав присутніх істориків, літераторів і громадських діячів усвідомити власну значущість і відповідальність за наслідки своєї діяльності. У назві своєї лекції професор Снайдер використав метафору «саду»: «Сад забудькуватості. Європейська політика пам'яті сьогодні». Сад – це місце, де все йде добре. Це образ-метафора Євросоюзу, найбільш успішного об'єднання національних держав. Але зараз це об'єднання переживає кризу, причину якої Тімоті Снайдер вбачає у неправильній оцінці минулого держав-членів Євросоюзу: «Коли ми говоримо про пам'ять, маємо перевіряти

себе, що це. Наша концепція пам'яті заплутує нас, подаючи історію народу і держави, як пам'ять країни-нації».

Свій виступ він почав із роздумів над тим, чи правильно ми оперуємо поняттям «пам'яті» і про несвідомий експорт «західної моделі» пам'яті на Схід. Можливо, зазначив Снайдер, варто почати вчитися історії і пам'яті у «східних країн». Історична пам'ять – це колективна упередженість, це уявлення про сталість нації, звернення до її історичного образу. А це не лише неправильно, а й несе політичні небезпеки, тому що Європейський Союз базується на пам'яті і міфі про те, що «нації існували завжди». Насправді, на думку Снайдера, успішні моделі країн-націй з'явилися лише після Першої світової війни, а до того Франція, Англія, Росія, Німеччина – це були морські імперії. І нині Євросоюз – це постімперський конструкт, де колишні метрополії і колонії об'єдналися, щоб забезпечити собі суверенітет, економічний простір і територіальні цінності. Тому українці слушно думають, що їм потрібна європейська інтеграція для розбудови держави, бо ніхто так само не робив цього самостійно.

Тімоті Снайдер наводив багато прикладів із сучасної політичної ситуації в Європі на підтвердження своєї тези про «міфічність країни-нації». Проблеми, з якими ми стикаємося зараз – це не випадкові проблеми. У світі не існує єдиної історії. Культура, освіта відтворюють пам'ять на рівні національному. Спільного розуміння історії недостатньо для об'єднання, цьому заважають національні міфи. Звертаючись до проблеми Brexit, Снайдер говорить, що насправді країни-нації, як «великої Англії», не було – була Британська імперія, відповідно прихильники Brexit ностальгують за тим, чого не було. Так само не було «Великої Польщі» 1930-х років або «Великої Франції». Відповідно, в Європі нині масово ностальгують за тим, чого не було. Ця ностальгія походить із європейського міфу, що «нації існували завжди». У своєму виступі Снайдер наголошував, що сучасні світові проблеми, ім'я яким: «Трамп – Росія – Брекзит – Українсько-Польський конфлікт», – це не випадковий збіг обставин, до цього привела нас логіка пам'яті. Пам'ять подає наше минуле вибірково, а історія – це те, що дає нам можливість «захопити» пам'ять і побачити, що там приховано.

Аналізуючи сучасну політику Росії, Снайдер сказав, що дії Росії виглядають цілком логічними з огляду на те, що вона стала пер-

шою колишньою імперією, яка відкинула пропозиції європейської інтеграції та європейські цінності, відмовилася від європейського політичного сценарію. Вона відкинула базові поняття держави – принципи територіальної цілісності, суверенності. Дуже швидко після відкидання поняття європейської держави можна відійти від логіки правової держави. Цим самим Росія сприяє своєму власному саморозпаду як держави. Останні вибори в Росії, як і багато інших явищ, Снайдер оцінює як декларацію поразки Росії, яка не приймає європейської демократії, нездатна побудувати економіку, незалежну від «дозволів» держави. Росія протиставляє Заходу замість права – «добросесність», у своєму розумінні. «Політика Росії показує проблему Європейської політики пам'яті загалом і потужно ілюструє ці небезпеки», – підсумовує він свою тезу.

У цьому контексті, на думку Снайдера, є цілком логічним, що українці асоціюють себе з Європою: «Це дуже правильно. Європа потрібна Україні для розбудови національної держави. Наприклад, принцип верховенства права Україна намагається імпортувати ззовні, із Європи. Європейський Союз сприяв формуванню національних держав. Якими були би Польща, Естонія, Румунія тощо без євроінтеграції, без вступу до НАТО? Українці праві, коли вимагають надати їх країні перспективу членства в ЄС, бо це вкрай необхідно для розбудови української держави». Відповідаючи на питання, Тімоті Снайдер ще раз наголосив, що європейські держави формувались у період європейської інтеграції. Державність європейських країн сплетена, без Євросоюзу їх державність є сумнівною. І «просто вийти» із Євросоюзу дуже важко. «Це подібно до того, немовби намагатися вийти із кімнати, коли ти є частиною цієї кімнати».

Стурбованість кризою панєвропейських організацій і попередження про глобальні небезпеки, які стоять перед демократичними інституціями, висловила учасниця заключної дискусії «Міжкультурні історичні дискусії в Європі. Виклики на майбутнє», д-р Ірина Щербакова (Меморіал, Російський державний гуманітарний університет): «Я стаю дедалі більше песимістично налаштованою. Ще 10 років тому я не могла повірити, що російська пропаганда може з українців зробити ворога. Крим – це міф. Ми дуже сильно недооцінили цю велику прогалину між наукою і суспільною свідомістю. Чому ми тут зібралися, що ми можемо зробити і в чому тут

небезпека? Що ми можемо зробити, щоб ці відмінності подолати?» – озвучила Щербакова болючі питання сьогодення. Відповідаючи на тезу Томаса Крюгера (Федеральний центр політичної освіти) про необхідність слухати іншого, Щербакова додала, що неможливо слухати іншого, коли немає відповідної атмосфери. «Ми є свідками кризи європейських інституцій. У Росії були великі очікування, що демократичні інституції вистоять, що ці європейські цінності стосуються всіх. На жаль, перемогли тоталітарні цінності. Це не лише ностальгія за радянським. Це відчуття, що там є щось міцне, яке захистить». Стосовно запитання модератора Деміяна фон Остен про взаємостосунки громадянського суспільства і держави, Ірина Щербакова відверто сказала, що дуже часто реальна діяльність громадських організацій в Росії – це відмивання грошей, це корупція. Коли громадянське суспільство є слабким – тоді важко щось змінити. Ми потребуємо нового прориву, бо стара мова і колишні форми співпраці не працюють.

Томас Крюгер також висловився критично щодо ідеалізації громадянського суспільства і важливої ролі державних інституцій для дотримання паритету, щоб у кожному випадку державні структури і держава були задіяні у політиці пам'яті. «Дуже часто в Німеччині громадянське суспільство виходить із ревізійністськими ідеями, тому я не ідеалізую громадянське суспільство. Але і держава часто стає на захист консервативних цінностей. У цій ситуації важливий постійний пошук спільної пам'яті, щоб те, що було табуїзоване, включати в культуру пам'яті».

Найбільш оптимістично висловився щодо ролі громадянського суспільства в державі й панєвропейських інституцій д-р Георгій Касьянов (Інститут історії України, Міжнародний фонд «Відродження»). Він сказав, що в Україні державна політика у сфері пам'яті є ексклюзивною, тому громадянське суспільство тут має свій потенціал. Ми живемо в епоху транснаціональної історії і потребуємо транснаціонального діалогу. У цьому полягає роль цих транснаціональних установ, які фінансують низку громадянських організацій, і в Україні зокрема, які займаються політикою пам'яті. Але криза цих транснаціональних установ відбувається через зростання популізму і націоналізму в суспільстві. «Поділяю критику інституцій громадянського суспільства – не варто їх ідеалізувати. Але якщо в нас є державні політики, діяльність яких ґрунтується

на популізмі і націоналізмі – тут варто зробити якийсь проект, альтернативний національному. І в цьому якраз і полягає роль громадських організацій у державі», – сказав Касьянов.

Конференція «Суперечливі спогади про складне минуле. Східна Європа крізь призму історичних подій ХХ століття» в Києві, наскільки мені відомо, була першою публічною акцією Федерального центру політичної освіти в Україні – потужної громадської організації Німеччини, яка провадить активну просвітницьку та видавничу діяльність. Якщо метою цього заходу було, за словами Міхаеля Райфенштуеля (Міністерство закордонних справ Німеччини), створити «платформу для зустрічі й обміну думками, а результат тут не є важливим», то організаторам вдалося впоратися із цим завданням. Це була гарна нагода науковцям з України ознайомитися із сучасними дослідженнями й поглядами на політику пам'яті в світі. Єдиним негативним моментом конференції була її певна закритість: ті, хто не встигли зареєструватися слухачем на конференцію за два місяці до її початку, не могли просто прийти і послухати доповідачів. Тож у підсумку це була все ж таки дискусія «між своїми», що відчутно дисонансувало із тезами спікерів про необхідність підтримувати і розвивати громадянські й демократичні інституції та активізувати їх вплив на державну політику.

* * *

Завершила пам'ятні заходи у рамках вшанування в Україні 75-тих роковин трагедії Бабиного Яру **Міжнародна науково-практична конференція «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація»**, яка відбулася 4 жовтня 2016 р. в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Організаторами конференції були Український центр вивчення історії Голокосту, Український інститут національної пам'яті, Національний музей історії України у Другій світовій війні та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України в партнерстві з Міжнародним фондом «Відродження» та за підтримки німецького фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє». В анонсі заходу було зазначено, що ця конференція стала результатом співпраці урядових органів, державних академічних установ, громадських інституцій

та міжнародних організацій у справі гідного вшанування пам'яті ромських жертв Бабиного Яру та багатьох інших ромських громад, які загинули під час війни.

На конференції було розглянуто історію геноциду ромського народу у кількох вимірах: історико-дослідницькому, просвітницькому та комемораційному. Сучасний стан наукового дослідження геноциду ромів України та відображення його в суспільному просторі представив у вступній доповіді Михайло Тяглий. Він, зокрема, поінформував про стан джерел для дослідження цього явища, а також представив нові статистичні дані про масштаби та наслідки втрат ромського населення в Україні. На першій секції виступили Олександр Беліков (Вінниця-Донецьк), який розказав про зміни, які відбулися у традиційному способі життя ромських громад у 1920–1930-х роках, Іон Думініка (Кишинів, Молдова) ознайомив із науковими дослідженнями геноциду ромів у Молдові та комемораційними традиціями. Наталія Зиневич розповідала про потенціал для наукових досліджень в усних історіях ромських жінок, які були записані у 1994–1999 рр. під час проекту «Люди, які пережили Шоа». Дослідниця із Одеси Ірина Моторна розповіла про депортацію ромів із Румунії до Трансїстрії в 1942 році та міжнародні проекти з вивчення цієї події. Олена Козакова (Запоріжжя) ознайомила учасників конференції зі станом сучасної історіографії геноциду ромів. Аспірантка Тетяна Сторожко (Київ) присвятила свій виступ аналізу стратегій виживання ромів під час Другої світової війни.

Другою важливою темою на конференції став просвітницький аспект проблематики історії ромів. Учасники цієї секції Анна Ленчовська, регіональний консультант в Україні Фонду Шоа, вчителі українських шкіл Наталя Голосова (Львів), Олег Охредько (Бердянськ), Іраїда Майданець (с. Жидичин, Волинська обл.) представили власні матеріали й освітні проекти та поділилися досвідом викладання цієї теми в школі. Основний наголос був на тому, що історія геноциду ромів, яка демонструє, до чого призводять піднесені на рівень державної політики хибні уявлення та стереотипи щодо окремого народу, в освітній площині є потужним матеріалом для протистояння ксенофобії та виховання молодих громадян на засадах поваги до іншого. На конференції також виступили вчителі історії та суспільних дисциплін, які брали участь у проекті

УЦВІГ «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті» (2014–2016) та інших освітніх проектах.

Ще одним важливим виміром Голокосту ромів є питання пам'яті спільноти та суспільства. Якою мірою сучасне становище ромського населення країни зумовлене травматичним досвідом воєнних часів та як нині роми сприймають трагічне минуле. Петро Долганов (Рівне) у своєму виступі «Commemoration (відзначення / святкування / поминання): офіційний дискурс вшанування пам'яті жертв геноциду ромів в Україні» детально проаналізував контекст підготовки, ухвалення та зміст офіційних документів України щодо вшанування пам'яті геноциду ромів у роки Другої світової війни. Особливості презентації цієї теми в музейній експозиції представила Оксана Янковенко, головний зберігач фондів Національного музею історії України в Другій світовій війні. Своїми враженнями від участі в освітньому семінарі та з традиціями вшанування пам'яті геноциду ромів у Польщі поділився провідний екскурсовод музею Олександр Пастернак. Про досвід ромських засобів масової інформації у країнах Західної та Центральної Європи розповів громадський діяч та журналіст Орхан Галюш (Амстердам, Нідерланди). Із повідомленнями про діяльність різноманітних громадських організацій в Україні та їх культурницькі, освітні й комемораційні ініціативи на конференції виступили представники цих організацій Ольга Жмурко (Міжнародний фонд «Відродження»), Альона Казанська («Романо-дром», Чернігів), Валерій Сухомлінов («Романіпе», Київ), Володимир Боштан («Ромський правозахисний центр», Одеса) та Володимир Бамбула («Романі Рота», Золотоноша).

Такі масштабні наукові зустрічі й дискусії до трагічних роковин Бабиного Яру в Україні відбулися вперше. Власне, як і вся програма пропам'ятних заходів, яка включала різноманітні виставки, презентації, слухання у Верховній Раді, офіційні меморіальні церемонії та супроводжувалася потужною медіа-підтримкою. Це була гарна нагода для українських учених познайомитися і поставити запитання провідним зарубіжним фахівцям з історії Голокосту, студій пам'яті, верифікувати власні напрацювання і просто побути в концентрованій інтелектуальній атмосфері. Якщо оцінювати ці конференції з точки зору демонстрації «вітчизняних наукових

сил», то вони вкотре показали, що тема Голокосту в українських академічних студіях продовжує перебувати на узбіччі й зрушення відбуваються переважно завдяки ініціативам окремих дослідників та громадських інституцій. Відсутність ґрунтовних досліджень таких складних питань, як співучасть місцевого населення у винищенні євреїв, повоєнний антисемітизм, політика меморіалізації Голокосту в Україні, сприяють подальшому побутуванню поверхових уявлень про ці події та вибіркової етнізації в оцінках. Поки що продовжує існувати величезний розрив між студіями Голокосту на Заході і відсутністю таких курсів у вітчизняних вузах. Зрештою, головним маркером змін у ставленні українського суспільства до винищення євреїв під час Другої світової війни буде пам'ять про ці події не лише у дні скорботних ювілеїв. Про це говорили всі учасники цих наукових конференцій. Обережну надію вселяє сцена, яку я спостерігала у Бабиному Яру нещодавно, через місяць після урочистостей. Бабуся, стоячи з онуками біля новенького стенду, намагалася простими словами пояснити дітям, що відбувалося на цьому місці 75 років тому.